

BİYOGRAFİ RİVAYETLERİNİN TENKİDİ: ZÂHİD el-KEVSERÎ'NİN TE'NİBÜ'L-HATİB ÖRNEĞİ

Ayhan TEKİNEŞ (*)

Özet

Biyografinin ilk ve önemli örnekleri Müslüman ilim adamları tarafından kaleme alınmıştır. Biyografisi yazılan şahıs hakkındaki bilgiler, ilk dönem eserlerinin çoğunda isnadlı rivayetlerle kaydedilmiştir. İsnadlarda ismi geçen ravilerin ekseriyetinin ilmi ve ahlâkî kişilikleriyle ilgili bilgilere farklı kişi ve kaynaklardan ulaşılabilmesi isnadlı rivayetlerin en önemli özelliğidir. Böylece bu rivayetlerin isnadlarının her dönem yeniden değerlendirilmesi mümkün olmaktadır. Keza metinlerdeki bilgiler de farklı tarihlerle nakledilen rivayetlerle ve diğer kaynaklarla karşılaştırılarak tenkid edilebilir. Bu makalede rivayetleri isnadlı zikreden son biyografi yazarlarından Hatîb el-Bağdâdî'nin İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin biyografisindeki rivayetlerin Zahid el-Kevserî tarafından yapılan eleştirileri, modern tarih araştırmalarında uygulanan yöntemler çerçevesinde tetkik edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Hatîb el-Bağdâdî, biyografi, sened, metin, tenkid

Critique of Biography Narrations: Case of Tenib al-Hatib by Zahid al-Kawsary

Abstract

The first and important examples of biography were written by Muslim scholars. The information concerning the person whose biography was written was provided in narrations (riwayeh) with supported chain (isnad) in the works of the early era. The most important feature of narrations with supported chain is that it is mostly possible to verify the information concerning the narrator (rawi) mentioned in the supported chains using other sources and authors. Thus, it is possible to reevaluate the supported chains of these narrations in each period. Indeed, the information in the texts can be subject to critique by comparing with the narrations transferred through different paths (tariq) and with other sources. In this study, the critique by Zahid al-Kawsary of the narrations in the biography of Imam Azam Abu Hanife written by Hatib al-Baghdadi, one of the last biography writers who provided narrations with supported chains, is examined in terms of the methods employed in modern historical studies.

Key Words: Abu Hanife, Hatib al-Baghdadi, Biography, Supporting Chain (Sened), Text, Critique.

*) Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniv. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.
(e-posta: atekines@sakarya.edu.tr)

Giriş

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y İslam tarihindeki en köklü entelektüel ayrımlardandır. Kendilerini hadis ehli diye adlandıranlar rivayete, re'y ehli ise fıkhu'l-hadise önem vermişlerdir. Ehl-i hadis taraftarları eleştirilerinde de daha çok rivayetlerden yararlanmışlar; haklılıklarını selef âlimlerinden naklettikleri sözlere istinat ettirmeye çalışmışlardır. Buna karşılık re'y ehli, zikredilen rivayetlerin hatalı yorumlandığını ya da sabit olmadığını söyleyerek, bu tür eleştirilere cevap vermişlerdir. Hadis ehlinin bazı müfrit taraftarları ile re'y ehli arasındaki tartışmalarda zaman zaman doğrudan re'y ehlinin önde gelenlerinden Hanefî mezhebinin kurucusu İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin (80-150/699-767) ilmi ve ahlâki kişiliği de hedef alınmıştır. Bir taraftan muhalifleri diğer taraftan ününden yararlanmak amacıyla onu kendilerinden göstermek isteyen kimi çevreler, Ebû Hanîfe hazretleriyle ilgili asılsız iddialar ortaya atmışlardır. Bu iddialar daha sonraki kuşaklara geçmişten nakledilen rivayetler şeklinde aktarılmıştır. Bazı kişilerin gözünde geçmişte yaşamış önemli kişilere nispet edilen rivayetler eskidikçe kıymet kazandığı için, muahhar dönemlerdeki bazı şahsiyetler, tenkitsiz nakletmek suretiyle bu rivayetlerin yeniden revaç bulup kitaplarda korunmasına vesile olmuşlardır.

Şâfi'î mezhebine bağlı ünlü biyografi yazarı Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)¹ *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde Ebû Hanîfe Hazretlerinin lehindeki ve aleyhindeki rivayetleri, çeşitli çevrelerden/kişilerden toplayarak bir araya getirmiştir². Onun bu uygulaması, isnad silsileleriyle nakledilen rivayetleri derleyenlerin karakteristik bir özelliği olmakla beraber, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki (mesâlib) rivayetlere daha çok yer vermesi, bu rivayetlerde sıradan bir insan için bile kabul edilemeyecek hakaret ve ithamların yer alması ve rivayetleri kendilerine itimat etmediği hatta bazılarının biyografisini yazarken yalancı olduklarını belirttiği şahıslardan nakletmesi Hâtîb'in güvenilirliği ve tarafsızlığını zedelemiştir. Bu sebeple Hatîb el-Bağdâdî'nin İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe hakkında naklettiği rivayetler bir çok âlim tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerden kimi müstakil kitap³ şeklinde kimi de bir kitabın içinde bölüm olarak telif edilmiş-

- 1) Hayatı hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1993, XVIII, 270-296; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, Beyrut 1978, I, 92, 93; Hâtîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1997, s.4-21 (mukaddime); Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruh fi ulûmi'l-hadis*, Beyrut 1401/1981; Kandemir, M. Yaşar, "Hatîb el-Bağdâdî", *DIA*, İst., 1998, XVI, 452-460.
- 2) Hatîb el-Bağdâdî, önce Ebû Hanîfe'yi öven rivayetleri toplamış (XIII, 325-366) daha sonra onun aleyhindeki rivayetleri nakletmiştir (XIII, 367-426). Ebû Hanîfe'yi tenkid eden muhaddislerin görüşlerini tetkik eden İsmail Hakkı Ünal, Hatîb'in bu tutumunu takdir etmiş ve "Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Hanîfe aleyhinde bulunan diğer hadisçilerden farklı olarak, sadece Ebu Hanîfe ve ashâbı aleyhindeki rivayetleri toplamakla yetinmemiş, Ebû Hanîfe'yi ta'dil eden, metheden ulemanın beyanlarına da geniş bir biçimde *Târîh*'inde yer vermiştir" der. bk. *İmâm Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayış ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ank., 1994, s.255. İbn Abdilber, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve İmâm-ı A'zam'ın hayatlarını ve menkıbelerini anlattığı kitabında "Ebû Hanîfe'nin kötülendiği ve kendisine hücum edildiği bazı rivayetlerin zikri" başlığı altında Hatîb'in zikrettiği rivayetlerden bir kısmını nakletmişse de bunlara itibar etmediği için bu uygulamasından dolayı Hatîb gibi eleştirilmemiştir. İbn Abdilber, *el-İntikâ fi fedâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, nşr. Abdülfettah Ebû Guddê, Beyrut 1997, s.271-298.
- 3) Hatîb'e Eyyübî Sultânı el-Meliku'l-Mu'azzam Şerefüddin İsa b. Sultân Ebî Bekr (ö. 624/1227), *es-Sehmu'l-musîb fi'r-reddi ala'l-Hatîb* adlı bir tenkid kaleme almıştır. *Târîhu Bağdâd*'in Mısır'daki

tir⁴. Ebû Hanîfe'nin hayatı ve menâkıbı ile ilgili eserlerde Hatîb el-Bağdâdî'nin menâkıb bölümünde naklettiği rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca bu eserlerde onun zikrettiği mesâlib rivayetlerinin yanlış olduğunu gösteren muteber rivayetler de bulunmaktadır⁵.

İlk baskısı yapılmış Ezher Üniversitesi Ebû Hanîfe'nin biyografisinin bulunduğu 13. cildin toplatılmasına karar verilmiştir. Daha sonra bu cildin basımına cildin sonuna *es-Sehmu'l-musib*'in eklenmesi şartıyla izin verilmiş; böylece söz konusu eser on üçüncü cildin sonunda *Kitâbu'r-Redd alâ Ebî Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî* adıyla neşredilmiştir. (*Târîhu Bağdâd*'in Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Lübnan 1979, neşrinin son cildinde zeyillerden sonra XXII. cild olarak yayımlanmıştır. Burada kitap yanlışlıkla *Târîhu Bağdâd*'in zeyillerinden birisinin yazarı İbnü'n-Neccâr Muhibbuddîn Muhammed b. Mahmud el-Bağdâdî'ye (ö. 643/1245) nispet edilmiştir). Yine aynı dönemde yaşamış Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunu Ebu'l-Muzaffer Cemaluddin Yusuf b. Fergal b. Abdullah (ö. 654/1256) da *el-İntisâr li İmâmi eimmeti'l-emsâr* adlı eserinde Hatîb'in iddialarına cevap vermiştir. Bu zatın bahsi geçen kitabının bir özeti sayılabilecek *el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh* adlı küçük risalesi Zâhid el-Kevserî'nin takdimi ile (Karaçi ty.) neşredilmiştir. Muasır yazarlardan Habîburrahmân Hân Şîrvânî (ö. 1950) Hatîb el-Bağdâdî'nin eleştirilerine karşı Urduca *İmâm Ebû Hanîfe or Unki Nakidîn* (İmam Ebû Hanîfe ve onu tenkit edenler) adlı eserini yazmıştır. Eser Seyyid Süleyman Nedvî'nin takriziyle (Karaçi ty.) neşredilmiştir. Hatîb'in görüşlerini tenkit için yazılmış yalnızca adı bilinen kitaplar da vardır. Hatîb'e yazılan söz konusu reddiyeler hakkında bilgi için bk. Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *er-Ref'u ve't-tekmil fi'l-cerhi ve'ta'dil*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1987, s.77; Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, s.255; Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s.105; Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 455, 456. Özşenel, Mehmet, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'ye- Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmâm Şeybânî*, MÜSBE, İst., 1999 (yayımlanmamış doktora tezi), s.109-110 (dipnot).

- 4) Mesela Şâfiî mezhebi âlimlerinden Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî (ö. 942/1535) de Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetleri muteber kaynaklardan derleyerek *Ukûdu'l-Cumân fi menâkıbı'l-İmâmı'l-A'zâm Ebî Hanîfete'n-Nu'mân* (Haydarâbâd 1974) adlı eserde bir araya getirmiştir. Müellif, eserin hâtimesinde Ebû Hanîfe'ye yöneltilen tenkitleri cevaplandırırken (s.386-404); Hatîb'in iddialarını da cevaplandırmıştır. bk. s.404-412. Ebû Hanîfe'nin müsnedlerini toplayan Ebu'l-Müeyyed el-Harizmî (ö. 665/1267), Ebû Hanîfe'nin hayatını menkıbelerini anlattığı birinci babının önemli bir kısmını da Hatîb'in tenkitlerine cevap vermeye ayırmıştır. bk. *Câmi'u'l-Mesânid*, Beyrut ty., I, 38-69. Harizmî, burada konuya girmeden önce şu dört esası zikretmiştir: (1) Haberler (kendilerinden daha kuvvetli) haberlerle te'ârüz ettiğinde sanki hiç söylenmemiş gibi delil olma özelliklerini yitirirler. (2) Adalet sahibi olmayan kişilerin şahitliği ve rivayeti makbul değildir. (3) Çok hata ve sürçmesi olan kişi şahsında vera sahibi de olsa rivayeti makbul değildir. (4) İnsanların hased ettiği kişiler hakkında söylediği sözlere itibar edilmez. bk. aynı yer, I, 38-41. Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki yerini, selef ve halef muhaddislerin hakkında neler söylediklerini *Mekânetü'l-İmâm Ebî Hanîfe fi'l-hadis* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1416) adlı eserinde anlatmıştır. Eserinin son kısımlarını Ebû Hanîfe hakkındaki tenkitlere ayıran Nu'mânî, Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin menâkıbını *Târîhu Bağdâd*'dan naklettiği halde onun mesâlibi hakkındaki rivayetlere itibar etmediğini ve kitabında yer vermediğini söylemiştir. (Nu'mânî, a.g.e., s.119). Mizzî'nin Ebû Hanîfe biyografisi için bk. *Tehzîbu'l-Kemâl*, Beyrut 1992, XXIX, 417-445. Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki iddialarını Hatîb'in hayatı ve hadis ilmindeki yeri üzerine önemli bir biyografi kaleme almış olan Mahmûd et-Tahhân da tetkik etmiştir bk. Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, s.306-345.
- 5) Bu eserlere örnek olarak İbn Ebi'l-Avvâm'ın, *Fedâilu'l-İmâm Ebî Hanîfe* (yazma) adlı eseri ve Mâlikî mezhebenden İbn Abdilber'in *el-İntikâ fi fedâilü'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ* adlı eserleri zikredilebilir. Kevserî, Hatîb'e verdiği cevaplarda bu iki eserden oldukça yararlanmış. İmam Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetleri toplayan önemli eserlerden birisi de Hanefî âlimi Kâdî Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî (ö. 436/1044) tarafından *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi* (Beyrut 1976) adıyla telif edilmiştir. Bu eserdeki rivayetler de isnadlı nakledilmişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Hanîfe'nin menâkıbı ile ilgili rivayetlerin önemli bir kısmını bizzat gördüğü ve hayatını anlatırken kendisinden övgüyle bahsettiği (bk. *Târîhu Bağdâd*, VIII, 78) Ebû Abdullah es-Saymerî'nin bu eserden nakletmiştir. bk. *Târîhu Bağdâd*, XIII, 331, 335, 337, 339, 340, 341.

Son dönem Osmanlı ulemasından Şeyhülislam ders vekili ünlü tenkitçi âlim Muhammed Zahid el-Kevserî (ö. 1950/Kahire), Hatîb el-Bağdâdî'ye karşı *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahu fî tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*⁶ adlı bir tenkit kaleme almıştır. Kevserî, Hatîb'in Ebû Hanîfe aleyhine zikrettiği bütün rivayetleri tek tek tenkit etmiş hatta *Târîh*'in farklı yerlerinde Ebû Hanîfe'nin talebeleriyle ilgili eleştirilerinin bir kısmına da cevaplar vermiştir⁷. Kevserî'nin bu eserine Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî tarafından *Talî'atu'l-Tenkîl ve et-Tenkîl bi mâ fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtıl* adlı iki ayrı tenkit kaleme alınmıştır⁸.

Bu makalede Ebû Hanîfe'nin şahsı hakkındaki rivayetlerin tenkidi Kevserî'nin *Te'nîbü'l-Hatîb* adlı eseri esas alınarak incelenecektir. Böylece biyografi rivayetlerini tenkitte karşılaşılan meseleler tartışılmaya çalışılacaktır. Biyografinin ilmi açıdan değer kazanabilmesi, ciddi bir tenkit süzgecinden geçmesine bağlıdır. Tarihçilere göre, "vesikaya dayalı doğruluk, biyografi yazarlarının vazifesi ve namusu olmalıdır". "Onların bütün hükümleri, kendileri tarafından kontrol edilmeli ve okuyucular tarafından da kontrol edilebilir olmalıdır". Halbuki Batı'da eski dönemlerde kaleme alınmış biyografiler -günümüzdeki biyografilerin bir çoğu da aynı özellikleri taşımaktadır- yazılış tarzları ve telif özellikleri sebebiyle yukarıda işaret edildiği türden bir tenkide açık değildir. Bu nedenle Batı tarihçiliğinde "tarihçinin sübjektivizmini en iyi gösteren şeyin biyografi" olduğu görüşü hakimdir⁹. Öte yandan İslâm tarihçiliğinde, bazılarınca eleştirilen rivayete dayalı biyografi yöntemi, üzerinden yüzyıllar geçse bile okuyuculara rivayetleri yeniden oku-

6) Eser, ilk defa hicrî 1361 yılında yayımlanmış; daha sonra müellifin Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî'nin *Talî'atu'l-Tenkîl* adlı tenkidine karşılık yazdığı *et-Terhîb bi nakdi'l-Te'nîb* adlı risaleyle birlikte (s.293-335) 1981 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Makalede bu neşir kullanılmıştır. Kevserî ayrıca muhaddis Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) Ebû Hanîfe'nin hadise muhalefet ettiğine dair iddialarını da *en-Nüketü'l-tarîfe fî'l-tehaddüsü an rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe* (Karaçi 1987) adlı eserde tetkik etmiştir. Bu eserde müellife karşı son derece saygılı bir üslup kullanmıştır. Son Osmanlı Şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi, Kevserî'nin İbn Ebî Şeybe ve Hatîb el-Bağdâdî'ye yazdığı reddiyelerin kıymetini "İstanbul'daki Fatih Medreseleri, Mısır'daki Ezher Üniversitesi'ne karşı bu iki eserle övünebilirler" sözleriyle dile getirmiştir. bk. *Mevkîfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemîn*, III, 393.

7) Kevserî, eserinin sonuç kısmında Hatîb'in Ebu Hanîfe'yi eleştiren rivayetleri *Târîh*'in farklı yerlerinde çeşitli vesilelerle zikrettiğini, Ebû Hanîfe'nin talebelerinin biyografilerinde de onları küçük düşürücü uydurma rivayetler naklettiğini söyler. Bu talebelerden en meşhurları Kâdî Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûf hakkındaki rivayetleri "hâtime"de tetkik eder. bk. *Te'nîb*, s.253-276.

8) Bu makalede Kevserî'nin eleştiri metodu tahlil edilmeye çalışıldığı için Mu'allimî'nin Kevserî'ye yönelttiği eleştiriler üzerinde tafsilatı durulmamıştır. Bu mukayese ayrı bir araştırma konusudur. Mu'allimî'nin *Te'nîbü'l-Hatîb*'e yazdığı ilk tenkid küçük bir risaledir. Bu risalede Mu'allimî, daha çok Kevserî'nin isimlerini hatalı tespit ettiği ya da haklarında yanlış değerlendirmeler yaptığını öne sürdüğü raviler üzerinde durmuştur. bk. *et-Tenkîl*'in içinde s.9-72. Kevserî, *et-Terhîb*'i bu eseri tenkid maksadıyla kaleme almıştır. Mu'allimî daha sonra *et-Tenkîl bi mâ fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtıl* adlı eserini yazmıştır (iki eser birlikte neşredilmiştir Beyrut 1406/1986). Mu'allimî, bu eserde Kevserî'ye yönelttiği eleştirileri üç kısma ayırmıştır. (1) Kevserî'nin karıştırdığı (cerh ve tadil) kaideleri. (2) Kevserî'nin değerlendirdiği yaklaşık 300 ravinin tenkidi. (3) Ebû Hanîfe ve talebelerinin eleştirildiği fihhi meselelere Kevserî'nin verdiği cevapların eleştirisi. Kevserî, Mu'allimî'nin yaptığı tenkitlerden yalnızca on kadar ravinin kimliklerinde yanlışlığı iddiasını kabul eder ve yaklaşık iki yüz sayfalık ve her sayfada otuz civarında ravi adının zikredildiği bir metinde bu kadar hatanın normal karşılanması gerektiğini söyler; hiçbir araştırmacının vehimden kurtulmadığını hatırlatır. Kevserî, *Te'nîb*, s.296.

9) Halkin, Leon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediylidiz, Ank., 1989, s.56-58.

ma, değerlendirme ve tenkit imkanını açık tutması bakımından önemli bir üstünlük taşımaktadır. Yazarın yanlılığı, hataları ve kendi tasarruf ve katkıları bu tür biyografi yazımında açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle en taraftar gözüken İslâm tarihçilerinin bile, rivayet kurallarına riayet ettikleri ölçüde, tarih ilmine önemli katkılar sunduğunu söylemek mümkündür.

Tarih tenkidi metotları, Batı'da başlangıçta tarihi metinlerin neşri esnasında karşılaşılan güçlükleri aşmak için belirlenmiş kaidelerin tanzim edilmesiyle teşekkül etmiştir. Tarih tenkidi, bu konuda yazılmış bir XIX. yüzyıl el kitabında "dışarıdan tenkit (bilgelik tenkidi)" ve "içeriden tenkit" şeklinde ikiye ayrılmıştır. "İçerden tenkit" ise ayrıca "tefsir tenkidi" ve "samimilik ve doğruluk tenkidi" şeklinde iki kısımda mütalaa edilmiştir. Tefsir tenkidinde, metnin dilbilim açısından analizi yapılarak, anlamı çözülmeye çalışılır, samimilik ve doğruluk tenkidinde ise vesikada bildirilen haberin doğruluğu ve haber veren kişinin samimiliği araştırılır¹⁰. Batı ilim geleneğinde tarihi haberler için isnad veya benzeri bir aktarım yolu bulunmadığı için tenkit, isnad ve metin tenkidi şeklinde bir ayrıma tabi tutulmamış; tenkitte takip edilen mantıkî sıra gözetilerek dış tenkit-iç tenkit ayrımı benimsenmiştir. Bu sebeple Batı'da gelişen tarih metodolojisindeki eleştiri yöntemleri hem sened hem de metinle ilgili olabilir. Bu nedenle isnada ilişkin tenkitleri tarihçilerini ayırımından esinlenerek "dış tenkit" şeklinde adlandırmak şekli bir ayırım olur. Mesela özellikle tarihi olayların tenkidinde en temel tenkit kaidelerinden birisi olan "kronolojik uyum" ilkesi hem sened hem de metinle ilgili bilgilerin kontrolünde kullanılmıştır. Keza metnin yeniden inşası ve hatalı ifadelerin tashihi metinler için söz konusu olabileceği gibi ravi isimlerinin okunuşuyla ilgili tashif ve tahriflerin düzeltilmesi için de geçerlidir. Bu sebeple isnad ve metin tenkidi şeklinde bir ayrıma gitmeden tenkidin mantıkî sürecini izleyerek isnada ilişkin tenkitlerin bir kısmını dış tenkidin içinde ve diğer bir kısmını da iç tenkitte değerlendirmenin uygun olduğu kanaatindeyiz. Tenkidin, dış tenkit ve iç tenkit şeklinde ayrılmasının da kendine özgü problemleri vardır. Bu ayırım ancak mantıkî bir tasnif zarureti sebebiyledir. Gerçekte bu safhaların birbirinden tamamen ayrıldığını sanmak doğru değildir¹¹.

Ebû Hanîfe hakkında üretilen uydurma haberleri Kevserî'nin nasıl tenkit ettiğinin inceleneyeceği bu makalede, tarih ilminde hadis tenkit kurallarından yararlanma yolları üzerinde durulacak; Kevserî'nin hadis tenkidinde uygulanan metotlardan yararlanarak biyografi rivayetlerini tenkitte izlediği yöntemin ne derece başarılı olduğu tetkik edilecektir¹². Ayrıca Ebû Hanîfe hakkındaki iddiaların metodolojik açıdan tutarlılığı ve güveni-

10) Tenkidin anılan kısımları hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Langlois ve Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, s.67-187.

11) Halkın, a.g.e., s.23. Karışıklığa sebep vermediği sınırları daha kesin ve açık olduğu için tenkidi, isnad ve metin tenkidi şeklinde ayırmak daha isabetli görünmektedir; ancak bu makalede tarih tenkidi yöntemleri ile bir karşılaştırma imkanı vermesi için tarihçilerin tasnifi esas alınmıştır.

12) Tarihin özel bir bölümü olan biyografi rivayetlerinde re'y ehlinin tenkit kurallarının nasıl kullanıldığını Kevserî örneğinden hareketle ortaya koymaya çalışacağız. Bilindiği gibi Hatîb el-Bağdâdî hadisçidir. Rivayetleri hadisçilerin adeti olduğu üzere her hangi bir değerlendirme yapmaksızın, isnadıyla birlikte oldukları gibi nakletmiştir. Bu tür bir derlemecilik kendisinden yaklaşık 900 yıl sonra yaşamış Kevserî'ye Hatîb'in rivayetlerini, onun benimsediği geleneğin tenkit kurallarını kullanarak eleştirme imkanı vermektedir. Hatta bazen Hatîb'in kendi eleştirilerinden yararlanmak, böylece tutarlılığını kontrol etmek bile mümkündür. Örnek için bk. Kevserî, *et-Te'nîb*, s.68.

lirliği ortaya konularak onun biyografisine bir katkı sağlanmaya çalışılacaktır. Kevserî'nin tenkit metodu üç ana başlık altında ele alınacaktır. İlk olarak modern tarihçilerin "dış tenkit" dedikleri belgelerin haricî özelliklerinin incelendiği tenkit safhası ele alınmıştır. Daha sonra, rivayetlerin muhtevalarının doğru anlaşılabilmesi için "müspet iç tenkit" konusu tetkik edilmiştir. Son kısımda ise rivayetlerin güvenilirlik derecelerinin belirlendiği "menfi iç tenkit" üzerinde durulmuştur.

1. Dış Tenkit

Kevserî'nin yaşadığı dönemde tarih tenkidi alanındaki hakim tenkit zihniyeti geçmiş dönemlere ait evrakların eleştirisinde dış tenkit ve iç tenkit ayırımı üzerinde duruyor, dış tenkitte evrakın kime ait olduğu, hangi dönemden kaldığı ve diğer tarihi verilerle çelişkisi gibi metin harici unsurlar araştırılıyordu. İç tenkitte ise metnin kendisiyle ilgili araştırmalar iki aşamalı olarak uygulanıyordu. Birinci aşamada metnin doğru anlaşılması hedefleniyor; ikinci aşamada ise metnin yorumlanması (tefsir tenkidi) gerçekleştiriliyordu. Dış tenkitte ise vesikanın otantikliğinin belirlenmesi ve metnin içerdiği bilgilerin metin dışı unsurlarla karşılaştırmak suretiyle doğruluğunun kontrolü hedefleniyordu. Bu maksatla şahitler vasıtasıyla elde edilen bilgilerin ya da tarihi metinlerdeki verilerin diğer bilgi ve belgelerle karşılaştırılması gerekmektedir. Bu karşılaştırmalarda çelişkileri tespit ve kronolojik uyumsuzlukları gösterme gibi metotlar yardımıyla nakledilen bilginin tutarlılığının kontrol edilmesi amaçlanmaktadır¹³. Kevserî'nin dış tenkit diye adlandırdığımız eleştiri uygulamalarını şöyle sıralayabiliriz:

a. Nüshaları karşılaştırma

Yazılı eserlerin farklı nüshalarını karşılaştırma metodu, tenkitte ilk önemli safhadır. Nüshalar arasındaki karşılaştırmalardan metni anlama safhasında da yararlanıldığı için bu metot hem dış hem de iç tenkitle ilgilidir. Muhaddislerin önemle üzerinde durduğu nüsha karşılaştırmaları, metotlu tarih araştırmalarının ortaya çıkışı ile birlikte Batılı araştırmacılar tarafından da başarıyla uygulanmıştır. Muhaddisler, sahih nüshaların araştırılması, karşılaştırılması hatta tek bir metin halinde birleştirilerek rumuzlarla farklı nüshalara işaret edilmesi gibi teknikleri çalışmalarında uygulamışlardır¹⁴. Kevserî, İslâm ilim geleneğine vâkıf bir âlim olarak anılan tekniklerden yararlandığı gibi yine kendi döneminde ortaya çıkan tarih araştırmalarındaki yönelişlerin tesiriyle bu tekniklere daha bir önem vermiştir¹⁵. *Târîhu Bağdâd*, neşredilirken Kevserî, nâşirlere Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye (no. 60) nüshasındaki ilaveleri dikkate almamalarını zira bu nüshanın sema ve kıraat yoluyla alınmamış, tashifatı fazla bir nüsha olduğunu söylemiştir. Nitekim *Tâ-*

13) Tarih tenkidi konusunda bilgi için bk. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s.23-29; Tosh, John, *Tarih'in Peşinde*, çev. Özden Arıkan, İst., 1997, s.54-72.

14) Mesela Yunîni (ö. 701/1302), Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin farklı rivayetlerini bir araya getirerek tek bir metin haline getirmiş, her bir rivayete ayrı bir remiz koyarak aralarındaki farklara işaret etmiştir. Yunîni, nüshalar arasında salât-u selâm gibi dua cümlelerinin bulunup bulunmaması gibi farkları bile göstermiştir. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, nşr. Ali Hüseyin Ali, Kahire 1995, III, 69.

15) Nitekim Ahmed Muhammed Şâkir, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin nüsha karşılaştırmalı neşrini yaparken 1938 yılında yazdığı mukaddimede bu usûlün İslâm âlimlerince bilinen ve uygulanan bir metod olduğunu örnekleriyle göstermiştir. bk. Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut ty., I, 16-43. (mukaddime).

rîh'in Hindistan baskısı Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye nüshası esas alınarak yapıldığı için bir çok hata mevcuttur. Ancak nâşirler onun tavsiyelerini dinlememişler, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye nüshasından, bazen altı sayfayı bulan Ebû Hanîfe hazretleri aleyhinde hiçbir ilim adamı hakkında söylenmeyecek iftira ve hakaretler ihtiva eden ilaveleri neşretmekten çekinmemişlerdir. Kevserî, Köprülü nüshasında bulunmayan bu ilavelerin, muteber tahammül yollarından birisiyle alınmamış olan Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye nüshasına art niyetli kişilerce eklendiği kanaatindedir¹⁶. İlim ehli arasında *Târîhu Bağdâd*'ın tek asıl nüshasının emanet bırakıldığı talebesi Ebu'l-Fazl İbn Hayrûn'un evinde çıkan yangında yandığı bilinmektedir. Diğer nüshalar, Hatîb'in asıl nüshasından istinsah edilmediği için eksikler ve ilaveler ihtiva etmektedir. Nitekim kitabı neşredenler de bu yüzden ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır¹⁷. Bu sebeple Kevserî, *Târîhu Bağdâd*'ın yayımlanmış her üç neşrinde ortak okuma ve yazım hataları bulunduğunu söyler¹⁸. İki Mısır baskısında geçen Süfyan es-Sevrî'nin "Ben iki defa Ebû Hanîfe'den tövbe etmesini istedim" şeklindeki ifadenin doğru olmadığını, Süfyan kadılık yapmadığı için böyle bir yetkinin hiçbir zaman kendisinde bulunmadığını söyleyerek, bu ifadenin Hindistan baskısında geçtiği üzere "Ebû Hanîfe iki kez tövbeye çağrıldı" şeklinde olmasının daha uygun olacağını belirtir. Ancak her iki durumda da isnadındaki illet ve zaafıtan dolayı bu sözün Süfyan'a nispetinin doğru olmadığını söyler¹⁹.

Nüshalar arasındaki farkları tespitinde son derece dikkatli olan Kevserî, *Târîhu Bağdâd*'ın ilk Mısır baskısı, Hindistan baskısı ve yazma nüshasında İbn Ebî Uyeyne olan is-

16) Kevserî, *Te'nîb*, s.77.

17) Kevserî, *et-Terhîb*, s.314. Mahmûd et-Tahhân da Ebû Hanîfe'nin biyografisinde zikredilen haberlerin bir kısmının *Târîhu Bağdâd*'a sonradan eklendiği kanaatindedir. Zira *Târîhu Bağdâd*'ın nüshaları arasında önemli farklar vardır. Ona göre Hatîb el-Bagdâdî, diğer biyografileri verirken yaptığı gibi mesâlib rivayetlerini nakletmiş ve bunlara katılmadığını bildiren eleştirilerini zikretmiştir. Hatîb'in, biyografilerini verirken ağır bir şekilde eleştirdiği şahıslardan Ebû Hanîfe hakkında sözler nakletmiş olması, ayrıca *Târîh*'in yazılmasından iki yüz yıl sonraya kadar Hanefiler'in Hatîb'e tepki göstermemiş olmaları ve bir reddiye yazmamaları bu hususu teyit etmektedir. Bilindiği gibi o dönemde Kâdî'l-kudât Hanefilerden olduğu gibi Bağdâd'da Hanefiler de kuvvetliydi. bk. Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bagdâdî*, s.106-107. Burada şüphe uyandıran bir husus da Ebû Hanîfe'nin biyografisinin diğer biyografilere göre uzunluğudur. Hatta Hatîb kendi mezhep imamı Şâfi'î'nin biyografisine 16 sayfa (*Târîh*, II, 54-70) Ebû Hanîfe'ninkine ise tam 101 sayfa ayırmıştır. Nüshalar arasındaki önemli farklar da dikkate alınırsa *Târîhu Bağdâd*'ın Ebû Hanîfe biyografisinin bulunduğu kısma sonradan bazı eklemelerin yapıldığı açıktır. Ebû Hanîfe ile ilgili biyografilere bu tür eklemelerin yapıldığını teyit eden bir husus da Zehebî'nin tenkid edilmiş ravileri incelediği *Mizânü'l-i'tidâl* adlı eserine Ebû Hanîfe hazretlerinin biyografisinin eklenmesidir. Bu eserden bahseden güvenilir âlimler Ebû Hanîfe'nin biyografisinin *Mizân*'da bulunmadığını söylemişlerdir. Konuyu detaylı bir şekilde tahkik eden Abdulfettâh Ebû Gudde, Zehebî'nin talebesi Hâfız Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed el-Vânî ed-Dımeşkî'nin (ö. 749/1348) yazdığı ve Zehebî'ye üç defa okuduğu ve müellif nüshasıyla karşılaştırdığını yazmanın muhtelif yerlerinde belirttiği mükemmel *Mizânü'l-i'tidâl* nüshasında Ebû Hanîfe'nin biyografisi bulunmamaktadır. bk. Leknevi, *er-Ref'u ve't-tekmil*, s.121-127 (muhakkıkin notu). Buna rağmen *Mizânü'l-i'tidâl*'ın bazı nüshalarında bulunduğu gerekçesiyle Ebû Hanîfe'nin biyografisi *Mizân*'a konulmuştur. Kitabı neşre hazırlayanlar, yararlandıkları nüshalardan birinde Ebû Hanîfe'nin adı bulunmadığını dipnotta belirtmişlerdir. bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, nşr. Ali Muhammed Mu'avved, Âdil Ahmed Abdülmevcüd, Beyrut 1995, VII, 37-38.

18) bk. Kevserî, *Te'nîb*, s.94; 110; 210; 212.

19) Kevserî, *Te'nîb*, s.95-96.

min ikinci Mısır baskısında İbn Uyeyne şeklinde değiştirildiğini söyler ve “Nereden bulup da İbn Uyeyne yaptıklarını bilmiyorum” der. Daha önce *Târîhu Bağdâd*’a tenkit yazmış Eyyübî hükümdarı el-Melikü’l-Muazzam’ın (ö. 624/1227) kitabında bu kişinin adının İbn Uyeyne’nin hocalarından (Abdumelik b. Humeyd) İbn Ebî Gunye olarak kaydedildiğini söyleyerek, yapılan hatayı tashih eder²⁰. *Târîh*’in üç neşrinde de Ahmed b. Abdullah el-Akkî şeklinde geçen nisbenin gerçekte el-Atekî olması gerektiğini *Ensâb*’ı kaynak göstererek tespit eder²¹. Yine *Târîh*’in her üç baskısında adı Muhammed b. eş-Şa’r b. Mâlik olarak geçen ravinin adının gerçekte Muhammed b. es-Sakr b. Mâlik olduğunu söyler²². Kevserî’nin tenkitlerinde yazma nüshaların kenarlarına daha önceki âlimler tarafından düşülen bilgi notlarından yararlandığı bile olmuştur²³.

b. Benzer rivayetleri karşılaştırma

Diş tenkidin temel ilkelerinden birisi de bir haberin farklı rivayetlerini ya da benzer rivayetleri karşılaştırma yöntemidir. Şüphe edilen bir rivayetin farklı eserlerde geçen ya da farklı kişiler tarafından nakledilen rivayetlerini karşılaştırmak suretiyle muhtemel hatalar belirlenir. Kevserî, bir rivayeti farklı kaynaklardaki benzer rivayetlerle karşılaştırarak nerede tahrif yapıldığını tespit etmeye çalışmıştır²⁴. Zira var olan bir rivayet üzerinde tahrifat yapmak hem daha kolay hem de yayılma ihtimali daha kuvvetlidir. Haberleri uyduran kişilerin amacı öncelikle kendi dönemlerindeki insanları etkilemek olduğu için uydurdukları haberlerde titizlik göstermemişlerdir. Kevserî, bir rivayetin diğer eserlerde geçen benzerlerini dikkate alarak, iki rivayet arasında yapılan değişiklikleri tespit eder; böylece hatalı rivayetin ilk halini (aslını) belirler. *Târîhu Bağdâd*’da geçen “Ebû Hanîfe’ye Allah merhamet etmesin, o, Kur’an’ın mahluk olduğunu ilk iddia edendir” ifadesinin İbn Asakir’in *Târîhu Dimesk* adlı eserinde “Ebû Fulan’a Allah merhamet etmesin, o, Kur’an’ın mahluk olduğunu ilk iddia edendir” şeklinde geçtiğini tespit ederek, Ebû Fulan’daki “Fulan” kelimesinin yerine Hanife’nin geçirildiğini, rivayetteki Ebû Fulan’ın Ebû Hanife olduğunun nereden bilindiğini? sorar ve mezhepler tarihi yazarları Kur’an’ın mahluk olduğu iddiasının ilk defa Ca’d b. Dirhem tarafından ortaya atıldığında ittifak etmişken, böyle bir rivayete itibar edilmesinin mümkün olmadığını belirtir²⁵.

20) Kevserî, *Te’nîb*, s.86. Kevserî, el-Melikü’l-Muazzam’ın her sözüne katılmamış, onun hatalarını ya da onun eserinin baskısındaki bazı hataları da düzeltmiştir. Mesela, el-Melikü’l-Muazzam’ın eserinin basılı nüshasında Müsedded b. Katan’ın babasının daha meşhur olan Katan b. Nüseyr olduğu belirtilmiştir, halbuki onun Müsedded adında bir oğlu yoktur, burada kastedilen şahıs Katan b. İbrahim’dir diyerek yapılan hatayı düzeltir. Kevserî, *et-Te’nîb*, s.82, 83. Bu iki zatın terceme-i halleri için bk. Zehebî, *Mîzân*, V, 474, 75. Mu’allimî, Kevserî’nin bu tespitini kabul etmiş gözükmemektedir. Katan’ı Katan b. İbrahim şeklinde kaydetmiştir. bk. *et-Tenkîl*, s.606.

21) Kevserî, *et-Te’nîb*, s.186. Sem’ânî, Ahmed b. Abdullah el-Atekî, adlı bir raviyi kaydeder. bk. *Ensâbu’l-eşraf*, Beyrut ty., VIII, 391. Mu’allimî, Kevserî’nin bu tespitine katılmaz bk. *et-Tenkîl*, s.320.

22) Kevserî, *Te’nîb*, s.87. Mu’allimî, Kevserî’nin bu tashihlerini kabul ettiği halde, herhangi bir açıklama yapmaz. Bk. *et-Tenkîl*, s.682.

23) Kevserî, *Te’nîb*, s.111.

24) Kevserî, *Te’nîb*, s.152-153.

25) Kevserî, *Te’nîb*, s.78.

c. Çelişki ve tutarsızlık

Bir kişinin doğru ve tutarlı bir portresini çizebilmek için vefatını beklemek gerekir. Çünkü ölüm, "bir insan hayatının sürekli unsurlarının 'yerine konulmasına' imkan sağlayan, geçmişe dönük bir açıklık" elde edilmesini temin eder²⁶. Çağdaşların yaşarken birbirlerine karşı duygusal davranması bu sebeple birbirleri hakkında bazen abartılı sözler söylemesi mümkündür. Birbirlerinin kişiliklerini, ilmi faaliyetlerini ve görüşlerini yanlış değerlendirebilirler. Bu sebeple bir şahıs hakkında onu tanıyanlardan, farklı hatta birbirine zıt sözler nakledilmiş olabilir. Bu sözlerin söylendiği zamanı ve söylenme şartlarını dikkate almak gerekir. Aralarında kıskançlık ve benzeri sebeplerle zaman zaman tartışmalar çıkmış, ancak gerçekte birbirlerini takdir eden insanların şahsi kaygı ve kızgınlıklarla söyledikleri sözleri değil, nihai kanaatlerini bilmek gerekir. Bu sebeple onların bilinen ve meşhur görüşleri esas alınmalı, ciddi bir delil bulunmadıkça diğer aykırı sözlerine itibar edilmemelidir. Mesela Hatib el-Bağdâdî, Ebû Hanîfe'nin biyografisinde Süfyan b. Uyeyne'den (ö. 198/813) önce onu öven²⁷, daha sonra sert ifadelerle eleştiren sözler nakletmiştir²⁸. Kevserî, Süfyan b. Uyeyne'nin eleştiri içeren sözlerinin zayıf ve Ebû Hanîfe hakkında ön yargılı ravilerden nakledildiğini, Süfyan gibi salih bir insanın böyle sözler söylemesinin mümkün olmadığını, Süfyan'ın Ebû Hanîfe hakkındaki medh ü senası hem Hatib tarafından hem de başka âlimler tarafından bilindiği halde böyle zayıf bir isnadla Süfyan'a yakışıksız sözler nispet etmenin hatalı olduğunu belirterek, Hatib'in aynı şahıstan çelişik rivayetler nakletme uygulamasını tenkit eder²⁹. Kaldı ki bu rivayetler sened itibarıyla sahih olsa bile akranların hased, taassub, çekişme ve benzeri dünyevi sebeplerle birbirlerinin aleyhinde söyledikleri sözlere itibar edilmez. Akranlar arasındaki tenkitlerde cerh sebebinin açıklanması gerekir. Süfyan es-Sevrî'den nakledilen Ebû Hanîfe ile ilgili sözlere ve diğer ulemanın birbirleri hakkındaki sözlerine bu sebeple kıymet verilmemiştir³⁰.

Ünlü muhaddis Süfyan es-Sevrî (ö. 161/777) ile Ebû Hanîfe arasında akranlar arasında vuku bulan bazı şeyler olmuşsa da hilâf kitapları tetkik edildiğinde görülür ki fukaha arasında Ebû Hanîfe'nin görüşlerine en fazla itibar eden Sevrî'dir. Hatta Ebû Hanîfe'nin talebesi Kâdî Ebû Yusuf, Sevrî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki bir sözü kendisine nakledince "O, Ebû Hanîfe'nin görüşlerine benden daha fazla tabi olmuştur" diyerek bu durumu izah eder. Kaldı ki hem Hatib hem de İbn Abdilber (ö. 463/1071) Sevrî'den Ebû Hanîfe hakkında övgü dolu sözler nakletmişlerdir³¹. Kendisine bir söz isnat edilen şahsın daha güvenilir kaynaklarda farklı ifadeleri varsa, bu çelişki o sözün gerçeği yansıtmadığının kanıtı kabul edilmiştir. Bu sebeple Süfyan es-Sevrî'den Ebû Hanîfe'nin fazileti

26) Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s.59.

27) Mesela bk. Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 336.

28) Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 397.

29) Kevserî, *Te'nîb*, s.156-157. Süfyan b. Uyeyne'nin Ebû Hanîfe'nin fazileti hakkındaki sözleri için bk. Ebû Abdullah es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s.75-76.

30) Leknevî, *er-Ref'u ve'l'tekmil*, s.430-431. Cerh ve ta'dil ilminin önde gelen münekkithlerinden Ali b. el-Medîni, Sevrî, İbnu'l-Mübârek ve Vekî'in Ebû Hanîfe'den hadis rivayet ettiğini söyleyerek onu ta'dil etmiştir. Leknevî, *er-Ref'u ve'l'tekmil*, s.127.

31) Kevserî, *Te'nîb*, s.160. Süfyan es-Sevrî ile Ebû Hanîfe arasındaki münasebet hakkındaki rivayetler için bk. Ebû Abdullah es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s.64-68.

hakkında bir çok sahih haber nakledildiği halde ona bu sözlerinin tam aksini bildiren za-yıf raviler tarafından rivayet edilen sözler nispet edilmesi, bu çelişkili durum o sözlerin gerçeği yansıtmadığını ortaya koyduğu için, reddedilmiştir³². Muhtemelen hadisçilerin Ebû Hanîfe hakkındaki eleştirileri Süfyan es-Sevrî ile başlamıştır. Daha sonra Sevrî, Ebû Hanîfe hakkındaki görüşlerinden vazgeçtiği halde ilk sözleri rivayet edilmeye devam etmiştir³³. Hatib el-Bağdâdî'ye ilk reddiye yazanlardan âlim hükümdar el-Melikü'l-Mu'azzam'a göre Süfyan es-Sevrî'den Ebû Hanîfe'yi yeren sözler nakledildiği gibi öven sözler de nakledilmiştir. Her ikisinin de aynı anda doğru olması mümkün olmadığı için tariflerinin araştırılması gerekir. Süfyan'dan Ebû Hanîfe'yi öven sözleri Hatib de nakletmiştir. Hatib'in kitaplarında naklettikleri bir tarafa bırakılsa bile diğer kitaplardaki rivayetler müstakil bir kitap olacak kadar çoktur³⁴.

Kevserî'ye göre bir şahıstan iki ayrı görüşün nakledilmesinin sebebi taassubtur. O, "bir şahsa bazen bir şeyi, bazen de tam zıddını nispet ediyorlar" diyerek, bu tür haberleri reddeder³⁵. En vefalı talebelerinden birisi olan Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) Ebû Hanîfe hakkında kötü konuştuğunu nakleden bir rivayet sahih olamaz. Bazı kendini bilmezler (sefi), söylemediği bir sözü ona nispet etmişlerdir³⁶. Humeydî'nin Vekî'den naklettiği bir habere göre "Ebû Hanîfe, Atâ b. Ebî Rebah'tan (ö. 114/732) hadis dinlemiştir, eğer dinlemişse"³⁷. Kevserî'ye göre "eğer dinlemişse" kısmı müdirectir, Vekî'in sözü değildir, ondan sonraki ravilerden birisi tarafından eklenmiştir. Zira Muhammed b. Ebân, Muhammed b. Selâm ve Yahyâ b. Ca'fer gibi Vekî b. el-Cerrâh'ın önde gelen talebeleri ondan Ebû Hanîfe'nin Atâ'dan hadis sema ettiğini bildiren rivayetler nakletmişlerdir. Ebû Hanîfe hakkında bilgi veren ilk biyografi yazarlarından Ebu'l-Haccâc el-Mizzî³⁸, Zehebî³⁹ ve İbn Hacer'e⁴⁰ gelinceye kadar bütün biyografi yazarları, Ebû Hanîfe'nin Atâ'dan semâi olduğunda ittifak etmişlerdir⁴¹. Nitekim bu rivayetlerin örneklerini Ebû Hanîfe'nin müsnedlerinde görmek mümkündür⁴². Ayrıca Tirmizî, *Kitâbu'l-*

32) Kevserî, *et-Terhîb*, s.327.

33) Sibt İbnü'l-Cevzî diye meşhur olan tarihçi ve muhaddis Yusuf b. Fergal el-Bağdâdî, dedesi ünlü muhaddis Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) ile aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini kaydeder: "Efendim, bazı muhaddisler Ebû Hanîfe'yi neden eleştirmişlerdir?" diye sordum. Bana "Kıyası kabul ettiği için" dedi. Ona "Diğer imamlar da kıyasla amel etmişlerdir" diye cevap verdim. "Ebû Hanîfe, onlardan daha fazla kıyası kullanmıştır" dedi. Bunun üzerine "O zaman diğer imamları kıyasla amel etmeleri ölçüsünde eleştirseydiler ya" diye cevap verince konuşma bitti. Müellifin kanaatine göre bazı hadisçilerin Ebû Hanîfe hakkındaki çekincelerinin sebebi kıyası kabul etmesi değil, Süfyan es-Sevrî'nin onun aleyhinde söylediği iddia edilen sözlerdir. Halbuki Süfyan'ın bu sözlerinden döndüğü yine kendisinden rivayet edilmiştir. Bk. *el-İntisâr ve't-tercîh*, s.9.

34) El-Melikü'l-Mu'azzam, *Kitâbu'r-Redd*, s.105 vd.

35) Kevserî, *Te'nîb*, s.106.

36) Kevserî, *Te'nîb*, s.64. Vekî b. el-Cerrâh, Hanefî fukahası arasında kabul edilir. Bk. Ebû Abdullah es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s.149.

37) Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 403. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s.292.

38) Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 419.

39) Zehebî, *Siyer*, VI, 391.

40) İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 449.

41) Kevserî, *Te'nîb*, s.174-175.

42) Kevserî, Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd'dan sonra müsnedlerinde en fazla rivayette bulunduğu kişinin Atâ olduğunu söyler. Bk. *Te'nîb*, s.188.

İlel'de Ebû Hanîfe'nin "Atâ b. Ebî Rebâh'tan daha faziletli birisini görmedim" sözünü nakletmiştir⁴³. İbn Abdilber, senedli bir rivayetle Ebû Hanîfe'nin hicrî 93 yılında hacca gittiğini nakletmiştir. Bu hac esnasında Mekke'nin en âlimi Atâ'yı görmemiş ve dinlememiş olması mümkün değildir⁴⁴.

d. Kronolojik uyum

Kronolojik uyum, muhaddislerin ilk dönemlerden itibaren üzerinde durduğu önemli tenkit ilkelerinden birisidir. Kronolojik uyum, bir vakıanın gerçekliğini kontrol için tarihi verilerin eş zamanlılığının araştırılmasıdır. Hoca-talebe münasebetlerinin tespitinde de kronoloji vaz geçilmez bir ilkedir. Muhaddislerin birbirlerinden yaptıkları rivayetlerde aralarında hoca-talebe ilişkisinin bulunabilmesi için yaşlarının uyumlu olması gerekir. Kevserî de aynı metodu kullanarak ravilerin görüşüp görüşmediklerini tespit eder⁴⁵. Şayet seneddeki ravinin yaşı nakledilen olayı görmeye müsait değilse bu durumda haberde inkıta vardır; munkatî haber delil olmaz diyerek iddiaları reddeder⁴⁶.

Kevserî, kronolojiden yararlanarak, isnadlardaki inkıtalı belirlenmiştir. *Târîh*'in üç neşrinde de "Bize İbnü'l-Fadl haber verdi, bize Ali b. İbrahim b. Şu'ayb el-Gâzî haber verdi bize Muhammed b. İsmail el-Buhârî haber verdi"⁴⁷ şeklindeki isnadın munkatî ve hatalı olduğunu hicrî 415 yılında vefat eden İbnü'l-Fadl'ın tek raviyle 256 yılında vefat eden Buhârî'ye ulaşmasının imkansız olduğunu söyleyerek, isnaddaki kopukluğu belirlemiştir. Hatîb'in *Târîh*'inin farklı yerlerinden yaptığı alıntılarla isnadın aslında "İbnü'l-Fadl>Ali b. İbrahim -el-Müstemlî->Muhammed b. İbrahim b. Şu'ayb el-Gâzî>el-Buhârî" şeklinde olması gerektiğini söyleyerek, isnadı tashih etmiştir⁴⁸.

Kronoloji, metinlerin tetkik ve tenkidinde de önemli bir kriterdir. Mesela bir rivayette Hatîb el-Bağdâdî, "Ebû Hanîfe doğduğunda babasının Hıristiyan olduğunu" nakletmiştir⁴⁹. Bu rivayetin, *Târîhu Bağdâd* dahil bir çok kitaptaki sika ravilerin naklettiği rivayetlerle çeliştiğini söyleyen Kevserî, Ebû Hanîfe'nin babasının bile müslüman doğduğunu, dedesi Nu'man'ın Hz. Ali'nin bayraktarlarından olduğunu kaydederek, söz konusu iddianın asılsız olduğunu söyler. Öte yandan bilindiği gibi Ebû Hanîfe, İran asıllıdır ve ataları arasında Hıristiyan bulunmamaktadır. Kevserî, Hatîb el-Bağdâdî'nin bu durumu en iyi bilen kişilerden olduğunu söyleyerek, bu kabil asılsız rivayetleri kitabına aldığı için onu kınar⁵⁰.

Hatîb, Kur'an'ın mahluk olduğu iddiasını ilk dile getiren kişinin Ebû Hanîfe Hazretleri olduğunu bildiren rivayetler nakletmiştir⁵¹. Kevserî, bu iddianın asılsızlığını krono-

43) Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Beyrut ty. V, 741.

44) Kevserî, *Te'nîb*, s.175.

45) Kevserî, *Te'nîb*, s.171.

46) Örnek için bk. Kevserî, *Te'nîb*, s.83, 84.

47) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 395.

48) Kevserî, *Te'nîb*, s.150.

49) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 326.

50) Kevserî, *Te'nîb*, s.26, 27.

51) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 375. İlgili kaynaklarda verilen meşhur bir bilgiyle çelişen habere itibar edilmez. Ebû Yûsuf'un "Kur'an'ın mahlûk olduğunu ilk söyleyen Ebû Hanîfe'dir" dediği nak-

loji yardımıyla ortaya koyar. Sahih rivayetlerde Ca'd b. Dirhem'in hicri 120 li yıllarda, Cehm b. Safvân'ın ise 130'da Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia ettikleri bildirilmiştir⁵². Ebû Hanîfe'nin "Cehm b. Safvân'ın karısı yanımıza geldi de kadınlarımızı eğitti" dediğini nakleden Muhammed b. Ya'lâ es-Sülemî (Zunbûr), hicri 202 yılında vefat etmiştir. Muhammed b. Ya'lâ'nın Emevilerin son döneminde olması muhtemel bir olayı bilmesi ve Ebû Hanîfe'nin o olayla ilgili sözünü işitmesi için yaşı çok küçüktür⁵³. Ayrıca onun Cehmiye'nin görüşlerini benimseyen metrûk bir râvi olduğu söylenmiştir⁵⁴. Yukarıdaki haberin bir benzerini nakleden İbn Ebî Meryem (ö.173/789) hakkında Kevserî, "Bu olayın Emevîlerin son döneminde vuku bulduğu kabul edilirse o dönemde İbn Ebî Meryem henüz Irak'a seyahat etmemiştir" diyerek, onun Ebû Hanîfe'den bu konuda bir söz işitmesinin kronolojik açıdan mümkün olmadığını belirtir⁵⁵. Kaldı ki Ebû Hanîfe'den Cehm b. Safvân'ı kınadığını bildiren rivayetler nakledilmiştir⁵⁶. Bu haberleri zikreden Kevserî "Böyle bir kişi, Cehmiye'den olmakla suçlanabilir mi, insan olduğu şeyin tam zıddı ile itham edilir mi?" diyerek hayretini dile getirmektedir⁵⁷.

2. Müspet İç Tenkid: Metni Doğru Anlama

Kevserî, genelde nüshalara yönelik eleştirilerinden sonra isnad tenkidine başlamış, daha sonra metnin anlamına ilişkin tenkidlerini sıralamıştır. Tenkide isnad ile başlamış olsa da daha ziyade metnin muhtevaları üzerinde durmuş; önce metnin muhtevasının doğru anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Metnin doğru anlaşılması için metnin ilgili olduğu dönemin iyi bilinmesi ve üzerine konuşulan şahsın iyi tanınması gerekmektedir. Bu sebeple meselelerin dar bir çerçeveden ele alınmayıp külli bir bakışla değerlendirilmesi gerekmektedir.

a. Vakıya uygunluk/gerçeklik: Tarih ve halin şahadeti

Biyografi insan olduğu gibi yaşadığı zamanla da ilgilidir. İnsan, ister yaşadığı zamanı temsil etsin ister o zamana tezat teşkil etsin yaşadığı dönemin şartlarının onun üzerinde önemli etkileri vardır⁵⁸. Bu sebeple biyografi çalışmalarında kişinin yaşadığı zaman dilimi ve coğrafi şartlar dikkate alınmıştır. Aslında biyografi çalışmalarında yanlışlara düşülmesinin önemli sebeplerinden birisi de zamanla olan bu yakın ilişkisidir. Yazar, incelediği kişileri yaşadığı zamandan yalıtarak ele alırsa, biyografi yanıltıcı sonuçlara götürebilir; hatta şartların bütünü dikkate alınmazsa yine hatalı sonuçlar ortaya çıkabilir. Biyografinin yanıltıcı ve tek yönlü olmasının zamanla ilgisini açıklarken bir tarihçi "Biyografi bir durum ile sonraki durum arasında doğrusal bağlantılar kurar. Oysa

ledilmiştir. Bu rivayetin isnadının uydurma olduğunu açıkladıktan sonra, mezhepler tarihi ile ilgili kitapların "Kur'an'ın mahluk olduğunu ilk önce Ca'd b. Dirhem'in söylediğinde" ittifak ettiklerini zikrederek anılan iddianın gerçeklere ne kadar aykırı olduğunu ortaya koymaktadır. Kevserî, *Te'nîb*, s.78.

52) Kevserî, *Te'nîb*, s.78, 79.

53) Kevserî, *Te'nîb*, s.71.

54) Zunbûr'un 205 yılında vefat ettiği ya da 200-216 yılları arasında vefat ettiği nakledilmiştir. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 533, 34; Zehebî, *Mizân*, VI, 373, 374.

55) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.74. Nûh b. Ebî Meryem'in hayatı için bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 486-489.

56) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 373.

57) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.75.

58) Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s.60.

bağlantılar doğrusal olmamıştır. Sistem dairesel bir ilişkiler toplamı olmuştur. Unsurlardan birinde meydana gelen değişim, diğer bütün unsurların birbirleriyle ilişkilerini de değiştirmiştir” diyerek, biyografi yazımının zorluklarına dikkat çeker⁵⁹.

Batıdaki tarih çalışmalarında biyografinin değerine ilişkin iki zıt yaklaşım vardır. Bazı tarihçiler, “tarih büyük adamların biyografisidir” derken, bu görüşü eskimiş bulan bir kısım tarihçiler, biyografinin insanı bir birey olarak tarihin ise bir bütünün parçası olarak ele aldığını, bu sebeple iyi biyografilerin kötü tarih olduğunu iddia etmişlerdir⁶⁰. Ünlü tarihçi E. Hallet Carr, bu iki görüşün ortasını bularak biyografisi yazılmaya değer bulunmuş büyük adamların içinde yetiştikleri toplumun hem temsilcisi hem de o toplumu şekillendiren, biçimlendiren bireyler olduğunu söyler. Ona göre büyük adamlar Hegel’in ifade ettiği gibi, “çağının yüreği ve özüdür; o, çağını gerçek kılar”⁶¹. Son zamanlarda biyografinin sosyal tarih ve toplum tarihi alanındaki öneminin anlaşılması, akademik tarih araştırmalarında kaybettiği değerini yeniden keşfedilmesine de vesile olmuştur⁶². Zira biyografisi yazılan şahsın kişiliğinde yaşadığı çağı tanımak mümkündür. Rivayete dayalı İslam biyograficiliğinde ise çağdaşlarının sözleri vasıtasıyla biyografisi yazılan kişi hakkında bilgi sahibi olunduğu gibi o sözleri söyleyen kişiler ve mensup oldukları sosyal ve ideolojik çevreler hakkında bilgi sahibi olmak da mümkündür.

Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetleri anlamak ve doğru değerlendirmek için onun ilmi usûlünü, dönemin şartlarını ve tarihi olaylarını bilmek gerekmektedir. Böylece Ebû Hanîfe ile ilgili bir sözün gerçekte ne anlama geldiği bilinebilir. Bu hususlara dikkat çeken Kevserî, Ebû Hanîfe’ye yöneltilen bazı eleştirilerin onu iyi tanımamaktan kaynaklandığı kanaatinde. Hatta bazen onun için övgü sayılabilecek bir husus sanki aleyhindeymiş gibi nakledilmiştir. Mesela Hatîb’in eleştiri maksadıyla naklettiği bir rivayete göre Ebû Hanîfe, talebelerinin sözlerini yazmasına izin vermeyerek “Benden her duyduğunuz sözü yazmayın. Ben bugün bir görüş (re’y) söyler yarın onu terk ederim, yarın başka bir görüş söyler öbür gün de onu terk ederim” demiştir⁶³. Hatîb’in bu rivayetini Yahyâ b. Ma’in’in *Târîh*’inin yazma nüshasında tespit eden Kevserî, senetle ilgili tenkit yapmaz. Zira bu söz Ebû Hanîfe’nin ilmi metodunu anlatan bir hakikattir. O, bir mesele bütün yönleriyle incelenip tamamlanmadıkça talebelerinin yazmasına izin vermezdi. Onun ilmi titizliğini ve dini hassasiyetini gösteren bu davranış sanki bir kusurmuş gibi nakledilmiştir. Nitekim İbn Ebî'l-Avvâm Tahâvî’den Ebû Hanîfe’nin talebelerine uzanan bir isnadla şu haberi nakleder: Talebeleri bir meselede ihtilaf ettikleri zaman her biri kendi cevabını ortaya koyar ve Ebû Hanîfe’ye arz ederlerdi. Böylece bir mesele üç gün müzakerede edilir ve kesinleştikten sonra yazıya geçirilirdi⁶⁴.

59) Maurice Cowling, *The Impact of Labour, 1920-1924*, Cambridge University Press 1971, s.6’dan nakleden Tosh, a.g.e., s.82.

60) Carr, Edward Hallet, eserinin “Toplum ve Birey” adlı ikinci bölümünde bu görüşü tartışır. Bk. *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İst., 1991, s.39-66.

61) Carr, *Tarih Nedir*, s.64-66.

62) Andreas Gestrich, “Einleitung: Sozialhistorische Biographieforschung”, s.5 vd. (Biographie-Sozialgeschichte, Göttingen 1988) içinde s.5-28.

63) Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 403.

64) Kevserî, *Te'nîb*, s.172, 173. İmamların rivayetleri tenkit ilkeleri bilinmeden onlar hakkında eleştiriye bulunmak doğru değildir. Mesela Ebû Hanîfe, ihtiyata uygun olduğu için hem sened hem de metinde fazlalık olan rivayeti değil eksikliği esas almıştır. Kevserî, *et-Terhîb*, s.333.

Ebû Hanîfe'den ihtilaflı görüşler nakledilmesiyle ilgili bir rivayet hakkında, Kevserî, Ebû Hanîfe'nin fıkhi görüşlerini ihtiva eden zâhirî'r-rivâye kitaplarında ondan her meselede bir görüş nakledildiğini söyler. Ancak nevâdir kitaplarına gelince onların durumu mütevatir kıraâtların yanında şaz kıraâtların durumu gibidir. Ebû Hanîfe'nin zâhirî'r-rivâye kitaplarında bir görüşü bulunmadığı zaman nevâdir kitaplarındaki görüşüne itibar edilir. Bu sebeple zâhirî'r-rivâye kitaplardaki bir görüşü ile nevâdir kitaplarındaki diğer görüşü çelişiktir, denilemez. Nevâdir kitaplarındaki rivayetler de ravilerinin durumuna göre kıymet aldığı için onlardaki ihtilaflı nakillerin çözümü de rivayet açısından değerlerinin belirlenmesiyle mümkündür⁶⁵. Bu durumda anılan kitapların özelliklerini bilmeden kitaplar arasındaki görüşlerinin çelişik olduğunu iddia etmek, doğru bir tenkit tarzı değildir. Yine Ebû Hanîfe'ye ait olmayan bazı kitaplar ona nispet edilerek, çeşitli ithamlar dile getirilmiştir. Mesela gerçekte Ebû Hanîfe'ye ait *Kitâbu'l-Hiyel* adlı bir eser olmadığı halde sanki böyle bir eseri varmış gibi rivayetler uydurulmuştur⁶⁶. Kevserî, Ebû Hanîfe'nin kesinlikle böyle bir kitabı bulunmadığını, bunun açık bir yalan ve iftira olduğunu, Ebû Hanîfe'nin eserlerini rivayet eden talebelerinden hiç kimsenin bu tür bir kitabı ondan nakletmediğini, sika âlimlerden hiç birisinin yanında sahih bir isnadla nakledilmiş böyle bir kitap bulunmadığını söyleyerek, söz konusu rivayetlerin asılsız olduğunu söyler⁶⁷.

Nakledilen haber bazen kabul edilmesi o kadar imkansız, açık bir iftira şeklinde olur ki, dinleyen kişi duyar duymaz isnadını tetkik etmeye bile gerek duymadan yalan olduğuna karar verir⁶⁸. Mesela bir rivayette Ebû Hanîfe'nin Deccâl olduğu bu sebeple Medine'ye giremediği nakledilmiştir. Halbuki o, elli beş defa hac yapmış, defalarca Medine'ye girmiştir⁶⁹. Böylesine iftiraları her ne sebeple olursa olsun nakletmek ilmi ve ahlâki açıdan kabul edilebilir ve savunulabilir bir yaklaşım değildir. Böylesine sözleri zikredip sonra da onları tevil etmeye kalkışanlar ya da bu sözlerin nakledilmesini onaylayıp müdafaa edenlere Kevserî, haklı olarak "İnsanlara akılları paylaştıran Allahım! Sen bütün kusurlardan münezzehsin" sözüyle mukabelede bulunur.

Olayların tarihi seyirinin bilinmesi bazen bir haberin nasıl uydurulduğunun açığa çıkmasına yardımcı olur. *Târîhu Bağdâd'*daki bir rivayette Kays b. Rebî'nin Kufe şehrinin emiri Yusuf b. Osman'ın Ebû Hanîfe'yi yüksekçe bir yerde sorguya çekip küfürden tövbeye davet ettiğini gördüğü nakledilmiştir⁷⁰. Kevserî, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde Kufe'de bu isimde bir valinin görev yapmadığını söyleyerek bu rivayeti reddeder. *Târîh*'in yayımlanmış üç ayrı baskısı ve Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'deki yazma nüshasında emirin adı Yusuf b. Osman şeklinde geçmiştir. Gerçekte emir es-Sekaff olmalıdır. Bahsedilen olay ise Hişam b. Abdilmelik döneminde Kufe emiri Yusuf b. Ömer'in, Halid el-Kasrî'yi tövbeye davet etmesidir⁷¹. Bu olay alınıp emirin adında küçük bir değişiklik yapılarak daha sonraki bir hadiseye uyarlanmıştır.

65) Kevserî, *Te'nîb*, s.173-174.

66) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 404.

67) Kevserî, *Te'nîb*, s.177.

68) Kevserî, *et-Terhîb*, s.327.

69) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.150.

70) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 379.

71) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.92.

d. Bütünlük ilkesi: Küllî bakış

Olaylar bir insanın hayatı bütün olarak dikkate alındığında gerçek anlamını kazanır. Her bir olay ham haliyle değil kimin başına gelmişse onun hayatının bütünü içinde bir anlam ifade eder. Birisinin hayatında fazla anlam ifade etmeyen olay bir başkası için çok anlamlı olabilir. Bu sebeple tek tek olayları ele almak bazen yanıltıcı olabilir. Olayların/tarihinin gerçekte nasıl gelişmiş olduğunu belirlemek için ham olayların her birinden yola çıkıp, olay kimin başına geldiyse o kişinin hayatının organik bölünmez bütününe ulaşmak gerekir. Denilebilir ki tek tek olayları anlamlandırmak onları bir hayat dizgesinin organik yapısına yerleştirmekle mümkündür. Bu o kadar gereklidir ki "tarihçi, bir belgenin tek bir cümlesini bile o belgenin yazarının tüm yaşamını göz önüne almadan anlayamaz" denilmiştir⁷². Bu sebeple biyografi yazarı hakkında yazdığı kişinin psikolojisini ve toplumsal statüsünü dikkate almalıdır. Kişiliğine uygun düşmeyen haberler nakledildiği zaman bunları daha titiz tenkit süzgecinden geçirmelidir. Edepli ve insanlara karşı saygılı birisinin sövdüğü ya da diğer insanlara hakaret ettiği nakledildiği zaman bu haber daha titiz eleştirilmeli, farklı ve aykırı bir bilgi sunduğu için hemen itibar etmek gibi bir yanlışlığa düşülmemelidir. Kevserî, Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetleri değerlendirirken bu husus üzerinde durmuştur. Ebû Hanîfe'ye zayıf ravilerin naklettiği haberlerde bazı sert ve galiz sözler nispet edilmiştir. Bu rivayetlerdeki ifadelerin insanlarla konuşurken edepli ve nezih konuşmasıyla temayüz etmiş Ebû Hanîfe tarafından söylenmesinin mümkün olmadığını belirtir; zayıf ve munkatı senedlerle ona böyle hezeyanların nispet edilmesinin uygun olmadığını, söyler⁷³.

Meşhur insanlar her yönleriyle sevenleri ve rakipleri tarafından ciddi bir şekilde araştırılır ve onlarla ilgili ayrıntılar bile önemli bir haber gibi şöret bulur. Tarihçi ve muhaddis Tâcuddin es-Sübki (ö. 771/1369), "Adaleti ve ilmi (marifet) sabit olan birini cerh edenin sözü delil olmadan kabul edilmez" demiştir⁷⁴. Ona göre özellikle de meşhur âlimler hakkında eleştiri yapan, bilinmeyen (garib) bir haber getiren gibidir. Şayet bu haber sahih olsaydı, meşhur insanlar hakkında olduğundan dolayı daha çabuk yayılır ve iştihar ederdi⁷⁵. Bu sebeple Kevserî, Ebû Hanîfe'nin apaçık bir küfür olduğu herkes tarafından bilinen bir sözü söylediği -hem de bir yalancı nakletmişse- nasıl iddia edilebilir? diye sorarak, bu çelişkiyi iddianın tutarsızlığına delil gösterir⁷⁶. Yine Ebû Hanîfe'ye takiyye nispet eden senedinde hadis uydurmakla bilinen kişilerin bulunduğu bir rivayetin asılsızlığını Kevserî, onun hakkında bilinen meşhur olayları örnek göstererek çürütür. Ebû Hanîfe hakkı söylemekten çekinmezdi, bu sebeple dövüldü, hapse atıldı yine doğru bildiği şeyleri söylemekten çekinmedi. Hapiste işkence altında şehid olmuş bir âlimin kendisi kadar meşhur ve itibar sahibi olmayan başka bir âlimi kastederek "Ondan korktum da takiyye yaptım" şeklinde bir söz söylemiş olması mümkün değildir⁷⁷.

72) Ortega y Gasset, *Tarihsel Bunalm ve İnsan*, çev. Neyire Gül Işık, İst., 1998, s.47-48.

73) Bk. Kevserî, *Te'nîb*, s.113; 117; 122;

74) Tâcuddin Sübkî, "Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dil", *Erba'u Resâil fi ulûmi'l-hadîs* içinde, nşr. Abdül-fettâh Ebû Gudde, Beyrut 1990, s.29.

75) Sübkî, "Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dil", s.33, 34.

76) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.55.

77) Kevserî, *Te'nîb*, s.84, 85.

Yazarın kişiliğinin ve hayatının bütününün bilinmesi onunla ilgili olayları ve değerlendirmeleri anlamayı kolaylaştıran önemli bir husustur. Bu sebeple birincil kaynakların tenkitçi bir yaklaşımla kullanılmasında sistemli biyografik araştırmalara ihtiyaç bulunduğu açıktır⁷⁸. Tarihçilere ilk elden kaynakları bırakan kişilerin tanınması ancak onların detaylı biyografileri ile mümkündür. Kişinin bir sözü gerçekten söyleyip söylemediğini tespit o kişinin hayatı hakkındaki diğer bilgiler yol göstericidir. Bir kişi hakkında nakledilen haberlerin, kişiliğiyle uyumu, haberin doğruluğunu tespit önemli bir kriterdir. Ebû Hanîfe'yi çok seven onun mezhebine bağlılıkta herkesten fazla gayretli talebelerinden Ebû Hanîfe hakkında bir itham, hakaret duyulduğu zaman, bu durum o rivayetin yanlış olduğunun en büyük delilidir⁷⁹. Ebû Hanîfe'yi küçük düşürmek maksadıyla ona iftira etmek isteyenler, en yakın talebelerine bu tür iddiaları nispet ederek güya onu büsbütün gözden düşürmek istemişlerdir. Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe'ye olan sevgisi bilindiği halde onu itham ettiği nasıl düşünülebilir? Şayet itham etse bu herkes tarafından duyulup, meşhur olmaz mı? Özellikle bu tür iftiralar zayıf ve terk edilmiş raviler tarafından naklediliyor, Ebû Yusuf'tan sahih isnadlarla aksi yönde beyanlar rivayet ediliyorsa, bu iddialara nasıl güven duyulabilir?⁸⁰. Burada sıralanan sorular, Ebû Hanîfe hakkında konuştuğu ileri sürülen Abdullah b. el-Mübarek, Süfyan b. Uyeyne ve benzeri diğer âlimler için de geçerlidir.

e. Metindeki anlam bozukluklarını tashih

Kevserî, metinlerdeki ifade bozukluklarını ve anlamsız cümleleri zaman zaman tashih etmiştir⁸¹. Yusuf b. Esbât'ın, Ebû Hanîfe'den naklettiği "Resulullah -sallallahu aleyhi ve sellem- benim zamanımda yaşasaydı (le ehaze bi kesîrin min kavli) görüşlerimden bir çoğunu kabul ederdi" rivayetini önce Yusuf b. Esbât'ın⁸² zayıf olması sebebiyle eleştirir, daha sonra mana ile naklettiği için metinde değişiklik yapmış olabileceğini söyler. Ona göre metnin "(le ehazenî bi kesîrin min kavli) görüşlerimden bir çoğu sebebiyle beni kınardı" şeklinde anlaşılması durumunda cümle daha doğru anlaşılabilir olur⁸³. Yine Yusuf b. Esbât, Ebû Hanîfe'nin yüzlerce hadise muhalefet ettiğini iddia etmiş ve onun "Din güzel re' yden ibaret değil midir? (heli'd-đinu ille'r-re'yü'l-hasen)" dediğini nakletmiştir⁸⁴. Kevserî'ye göre bu ifadede bir yazım hatası vardır. Doğrusu "Re'y ancak güzel olan re'y değil midir? (heli'r'-re'yü ille'r-re'yü'l-hasen)" şeklinde olmalıdır. Eski yazılara mümaresesi olanlar ve eski yazmalarda ne tür tashifler yapıldığından haberdar olanlar bilirler ki, "râ" harfi hattatın elinin az oynamasıyla "dal" gibi yazılabilir; "ye" harfi de kolaylıkla "đin" kelimesindeki "ye-nun" zannedilerek okunmuş olabilir. Kevserî bu

78) Tosh, *Tarihin Peşinde*, s.82.

79) Kevserî, *Te'nîb*, s.80.

80) Kevserî, *Te'nîb*, s.81.

81) Bk. Kevserî, *Te'nîb*, s.213.

82) Ebû Zür'a, "onunla ihticac edilemez" der; Buhârî, "kitaplarının gömüldüğünü, bu sebeple hadislerini istenildiği şekilde nakledemediğini" söyler. Bk. Zehebî, *Mizân*, VII, 292.

83) Kevserî'ye göre bu söz de Ebû Hanîfe'nin verasını gösteren bir ifadedir. O, vakıf olduğu delillerle görüş beyan etmiş, ancak Peygamber -sallallahu aleyhi ve sellem- onu görseydi kendisini kınardı diye de endişelenmiştir. Kevserî, *Te'nîb*, s.111.

84) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 390.

açıklamayı yaptıktan sonra "böylece söz düzelmiş, gerçek, aslına dönmüş oldu" diyerek, bu konulardaki uzmanlığını ortaya koymuştur⁸⁵.

Ravinin anladığını nakletmesi, yani metni manayla rivayeti durumunda bazen yanlış anladığı bir hususu nakletmiş olması muhtemeldir⁸⁶. Mesela Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd el-Mukrî'den iki farklı senedle Ebû Hanîfe'nin "Ata (b. Ebî Rebâh)'tan daha faziletli birisini görmedim. Size (ondan) rivayet ettiklerimin çoğu hatadır" dediği nakledilmiştir⁸⁷. Muhtemelen İbnü'l-Mukrî'den sonraki tabakalarda bulunan zayıf ravilerden birisi onun sözünü değiştirmiş, "haddeseküm" ifadesini bir elif ilavesiyle "uhaddisuküm" şeklinde nakletmiş ve yukarıdaki anlamsız ve kendi içinde çelişik ifade ortaya çıkmıştır. Ebû Hanîfe, muhtemelen Ata'dan nakleden bir ravinin hatasını göstermek için "(Ondan) size nakledenlerin (haddeseküm) rivayetlerinin çoğu hatadır" demiş, raviler bu sözü "benim rivayet ettiklerim (uhaddisuküm)" şeklinde değiştirmişlerdir. Zira İbnü'l-Mukrî, şayet Ebû Hanîfe hazretlerinden duymuş olsaydı, 'akıllı bir adamdan böyle bir söz sadır olmaz' diyerek onu terk eder, talebeliğe devam etmezdi. Halbuki İbnü'l-Mukrî, Ebû Hanîfe'den çok rivayette bulunan talebelerindendir. O halde bu sözü Hatîb'in naklettiği gibi duymadığı açıktır⁸⁸.

3. Menfî İç Tenkit: Samimilik ve Doğruluk Tenkidi

Buraya kadar yapılan çalışmalar tenkit için hazırlık safhasıdır. Gerçek tenkit, ravilerin samimiliğinin, metindeki verilerin güvenilirlik ve tutarlılığının belirlendiği bu safhadaki araştırmalar ile belirlenir. Metnin doğruluğunun kontrolü belge, şayet bir şahide dayanıyorsa öncelikle şahidin güvenilirliğinin tespiti; belgede/şahitlikte kendi fikir ve menfaatleri istikametinde tahrifat yapmış olabilir mi, ya da yanlış bilgi vermiş olabilir mi? gibi şüphelerin araştırılması ile gerçekleşmektedir. Önce belgelerin orijinalliği ve belgedeki/haberdeki verilerin tutarlılığı, daha sonra içerik ve anlamlarını belirleme aşamaları tamamladıktan sonra menfî iç tenkit safhasında verilen bilgilerin doğruluğu araştırılır. Metinde verilen bilginin gerçekte doğru olup olmadığı böylece belirlenmeye çalışılır. Mesela bir şahıs Ebû Hanîfe hakkında bir söz söylemiş olabilir, bu sözün o şahsa ait olduğu kesin bile olsa gerçeği yansıtmayan yanlış ya da hatalı bir görüş olması mümkündür. Bu son aşamada raviler soruşturularak, verdikleri haberlerin gerçekliği ve tutarlılığı tetkik edilir. Böylece belge ve haberler tarih yazımının başladığı terkip safhası için hazır hale getirilir.

a. Cerh ve ta'dîl

Kevserî, tenkit uygulamasında metne göre hareket ettiğini, metnin uydurma olduğu açık ise isnad üzerinde fazla durmadığını yalnızca isnaddaki bazı zayıf ravileri seçerek onlar hakkında cerh ve ta'dîl âlimlerinin görüşlerini nakletmekle yetindiğini söyler. Ona göre sika raviler, yalan söylemeyeceğine göre muhtevasından yalan olduğu belli rivayetlerin zayıf raviler tarafından uydurulmuş olma ihtimali araştırılmalıdır⁸⁹. Kevserî,

85) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.129.

86) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.166.

87) Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 403.

88) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.174.

89) Kevserî, *et-Terhîb*, s.304.

Mu'allimî'nin tenkitlerine cevap vermek maksadıyla kaleme aldığı *et-Terhîb bi nakdi't-Te'nîb* adlı eserin birinci faslında rical tenkidinde uyguladığı ilkeleri şöyle sıralamıştır: (1) cerh ve ta'dil bilginleri, hakkında cerh tespit etmedikleri meçhul ravileri sika ravilerle birlikte kaydederler. Onların isimlerinin sika ravilerle birlikte yazılması, onlardaki ilmî açıdan meçhül olma halini gidermez. Şayet bu kişilerin naklettiği haberler kesin delillerle çelişirse onların rivayetlerine itibar edilmez. (2) "Bir şeyi kaybetmiş olan kişi onu veremez" kaidesine binaen sika olmayan bir kişinin başkası hakkında sikadır demesine itibar edilmez. Özellikle de taassubkâr bazı tenkitçilerin, başkalarını kınayan haberler nakleden raviler hakkındaki tevsiklerinin kıymeti yoktur⁹⁰.

Kevserî, rivayetlerin isnad ile nakledilmesine önem vermiş, isnadı olmayan bazı haberler naklettiği için Hatîb'i kınamıştır⁹¹. Ancak isnadın zikredilmesi her zaman rivayetin güvenilir olduğu anlamına gelmez. Bazı muhaddisler, uydurma haberleri yalan olduğunu belirtmeden isnadını zikrederek nakletmişlerdir. Bu kabil haberleri falan muhaddis nakletmiş diye güvenilir kabul etmenin doğru olmadığını, her haberin isnadının ayrıca araştırılması gerektiğini belirtir⁹². Hatîb'in naklettiği rivayetlerin önce isnadını ve ravilerini incelemiş, daha sonra metniyle ilgili değerlendirmelere geçmiştir. Kimliği bilinmeyen meçhul ravilerden gelen bilgilere itibar etmemiştir. İbn Ebî Gunye'den nakledilen "bana bir komşum haber verdi ki.." şeklindeki rivayeti, "Biz de, Hatîb de bu komşunun kim olduğunu bilmiyoruz" diyerek ravilerin maruf olması gerektiğini vurgulamıştır⁹³.

Başkaları hakkında tenkitte bulunan her kişinin sözüne itibar edilmeyeceği gibi ehliyetli münekkidlerin her alanda uzman olmaları da mümkün değildir. Ayrıca bazı tenkit ifadeleri gerçekte ravinin güvenilirliğini zedelemeyebilir. Kevserî, her münekkidin sözüne itibar edilemeyeceğine, bazı münekkitlerin tarafgirlik ve benzeri sebeplerle isabetsiz kararlar verebileceğine dikkat çeker. Kevserî'nin tenkid metodunun hususiyetlerinden birisi de münekkidlerin özel ıstılahlarına ve hususi durumlarına dikkat çekmesidir. Mesela o, İbn Hibbân'ın meçhul raviler hakkında sikadır demesinin, o ravi için tevsik kabul edilemeyeceğini, onun ilmî durumundaki meçhullüğü gideremeyeceğini söylemiştir⁹⁴. Bilindiği gibi İbn Hibban, hadisçilere hüsn-ü zan edilmesinin uygun olacağından hareketle hakkında eleştiri bulunduğu bilinmedikçe, güvenilir bir hadisçinin kendisinden rivayette bulunduğu ravinin güvenilir sayılması gerektiğini iddia etmektedir⁹⁵. Hatta Kevserî, bir râvi hakkında ricâl ve tarih kitaplarında bilgi bulunmaması ve kütüb-i sitte (usûl-i sitte) müelliflerinden hiç birisinin kendisinden rivayet etmemesi durumunda râvinin sıfatının meçhul olacağını, bunun râvi için bir cerh sebebi sayılması gerektiğini iddia eder⁹⁶.

Mâlîki uleması İmam Mâlik'in Ebû Hanîfe ve benzeri fakîhler hakkında söylediği iddia edilen sözlerinin hiç birisinin doğru olmadığını, zira İmam Malik'in cerh ve ta'dil

90) Kevserî, *et-Terhîb*, s.303.

91) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.57.

92) Kevserî, *Te'nîb*, s.28.

93) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.85-86; ayrıca bk. s.150; 185.

94) Kevserî, *et-Terhîb*, s.328.

95) Bk. Kevserî, *et-Te'nîb*, s.59.

96) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.72.

konusunda yalnızca bazı ravilerin zabt durumları hakkında tenkitleri bulunduğunu, bu konudaki diğer sözlerin ona ait olmadığını ifade etmişlerdir. İmam Mâlik'in mezhebini sonraki kuşaklara aktaran yakın talebelerinden hiç birisi ondan Ebû Hanîfe aleyhinde bir söz nakletmemiştir⁹⁷. Bu sözler yanına uğramış bazı raviler tarafından nakledilmiştir. Onun yakını olan âlimlerin sözlerine itimat etmenin daha doğru olacağı açıktır⁹⁸. Yine ravilerinin çoğu zayıf bir haberde İmam Malik'in Ebû Hanîfe aleyhine konuştuğu nakledilmiştir. Ravileri tenkit ettikten sonra Kevserî, "Böyle bir senedle imamların birini diğeri aleyhine konuşturan kişi Allah'tan korksun" diyerek, selef âlimlerine verdiği değeri gösterir⁹⁹.

b. Taraftarlık ve grupçuluk

Biyografilerde genelde önemli insanların hayatı incelenir. Önemli insanların biyografilerinde sıradan insanların biyografilerine göre daha büyük çarpıtmalar yapılmıştır. Biyografi çalışmalarında özellikle de meşhur kişilerin biyografilerinde tarafsızlık problemini aşmanın güçlüğünden dolayı bazı tarihçiler, biyografileri tarih araştırmalarının dışında tutmak istemişlerdir¹⁰⁰. Yazar ile biyografisi yazılan şahıs arasında sevgi ve hayranlığa ya da nefrete dayalı hissi bir ilişki varsa, biyografi yazımında yanlılık daha çok kendini hissettirir. Bu sebeple tarih araştırmalarında sübjektivizmin en açık şekilde ortaya çıktığı alan biyografidir, denilebilir¹⁰¹. Her şeye rağmen biyografi yazımının bir takım faydaları da vardır. Biyografi yazarı, hayatını yazdığı ve bilgi topladığı insanları tarafsız bir gözle inceleyerek davranışlarının ardındaki saikleri tespit eder. Tarihsel olayların açıklanmasında şahsi saiklerin belli bir yeri vardır¹⁰². Bu saikler, ancak biyografiler vesilesiyle doğruya yakın tespit edilebilir. Bir olayı anlatan kişinin gayesinin bilinmesi ya da en azından ideolojik ve mezhebi gayelerinin farkında olunması gerekmektedir. Zira kaynakların güvenilirliğini en çok etkileyen, niyetler ve ön yargılardır¹⁰³.

Biyografi rivayetlerinin tenkidinde tarafsızlık son derece önemlidir. Binaenaleyh muhaddisler, ravilerin cerh ve ta'dilini yapan münekkitlerin, mezhep taraftarlığından uzak olmaları gerektiğini vurgulamışlardır¹⁰⁴. Bu sebeple Kevserî, farklı itikadi mezheplere mensup ya da bazı konularda müşebbihe, mücessime ya da haşeviyenin görüşlerini benimseyen ravileri tenkit etmiş, onların rivayetlerinde ön yargılı davrandıklarını söyleyerek, rivayetlerine güvenilemeyeceğini vurgulamıştır¹⁰⁵. Ona göre, "Bid'at ehlin-den olan kişinin bid'atını destekleyen bir konudaki haberine itibar edilmeyeceği tenkid

97) İbn Abdilber, "Hadis ehlin-den bazı kişiler Mâlik'den Ebu Hanîfe'yi kınayan sözler nakletmişlerse de Mâlik'in re'y ehli olan talebeleri ondan bu konuda hiçbir şey rivayet etmemişlerdir" der. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s.291.

98) Kevserî, *et-Te'nib*, s.170.

99) Kevserî, *et-Te'nib*, s.152.

100) Tosh, *Tarihin Peşinde*, s.81-82.

101) Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s.55, 58.

102) Krş. Tosh, *Tarihin Peşinde*, s.83.

103) Tosh, *Tarihin Peşinde*, s.62.

104) Sübkî, *Kâidetün fi'l-cerhi ve'r-ta'dil*, s.35. İtikadi farklılıklardan dolayı yapılan eleştiriler hakkında daha geniş bilgi için bk. aynı eser, s.47 vd.

105) Bk. Kevserî, *Te'nib*, s.215; 216; 217

ehlinin kabul ettiği ilkelerdendir”¹⁰⁶. Ebû Hanîfe aleyhinde rivayetler naklettiği şahısların bir kısmının güvenilir olmadığını Hatîb de başka yerlerde kabul etmiştir. Kevserî, bir raviyi hem tenkit edip hem de kendisinden nakilde bulunmanın tutarsızlığına dikkat çekerek Hatîb’in bu uygulamasını eleştirir ve “Hakkında sert konuştuğu şahsın rivayetine itibar etmemesi gerekirdi” der¹⁰⁷. Bu tür ravilerden Ebû Hanîfe’nin mesâlibi (yerilmesi) hakkındaki haberleri naklederken aynı şahısların İmam Şafî’ nin menâkıbı hakkındaki rivayetlerini kabul etmemiştir¹⁰⁸. Yine büyük mezhep imamlarının bir çoğu hakkında konuşmuş, taassubuyla ve mezhep militanlığıyla maruf Şeytânü’t-Tâk lakaplı Muhammed b. Ali b. Nu’man’ın¹⁰⁹, diğer imamlar aleyhine söylediği sözleri-Ehl-i sünnet’e karşı muhalefetini- dikkate almayarak Ebû Hanîfe hakkındaki sözlerini nakletmiştir¹¹⁰. Kevserî, böyle birisinin Ebû Hanîfe aleyhindeki sözlerini nakletmek için insanın delirmiş olması gerektiğini söyleyerek, tarafgirliğin insanları düşürdüğü aşırılığa dikkat çeker¹¹¹.

Ravinin mezhep ilkeleri ile ilgili bir meselede başkalarını suçlayıcı rivayetlerine itibar edilmemiştir. Hadisçiler bunu “mezhebine da’vet eden bid’atçının hadisi alınmaz” şeklinde formüle etmişlerdir. Kevserî, anılan cerh ta’dil ilkeleri bilindiği halde Hatîb’in bu tür kişilerden naklettiği haberlerle Ebû Hanîfe’yi itham etmeye çalıştığını söyler¹¹². Nitekim Kevserî, Ebû Hanîfe hakkındaki bir haberin isnadında bulunan Osman b. Sa’îd ed-Darimî’nin Mücessime’den olduğunu, bu nedenle onun kendisi gibi düşünmeyen ve tenzihi kabul eden birisi aleyhindeki haberine itimat edilmeyeceğini belirterek “Allah Teâlâ hakkında cehalet içinde bulunan onun gibisinin, rivayeti kabul edilmez” der¹¹³. Bu ifadeden, onun itikadî konularda Ehl-i sünnet’e aykırı fikirlere sahip kişilerin rivayetlerine itimat edilmeyeceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple o, Hatîb’in kendilerinden nakilde bulunduğu bir çok raviyi itikadî temayülleri sebebiyle cerh etmiş, bunların içinde dâlik yapanları da özellikle belirtmiştir¹¹⁴.

Haricîler ve onların takipçileri, Ehl-i hakkı, baştan beri ircâ ile itham etmişlerdir. Halbuki bu onların açık bir iftirası ve yalanından başka bir şey değildir. Bu iftiradan Ebû Hanîfe de kurtulamamıştır. Zira o, ameli imanın aslî rükünlerinden kabul etmemiştir. Günahkâr mü’minin ebedi cehennemlik olması görüşünü benimsememiştir¹¹⁵. Bu sebeple Ebû Hanîfe’nin mürciî olduğunu anlatan tuhaf hikayeler uydurularak, Ebû Hanîfe küçük düşürülmeye çalışılmıştır. Kevserî’ye göre bu sözlerin bir kısmının söylenmiş olması muhtemeldir. Ancak onların kastettikleri mânada ircâ bütün “Hakk Ehlî”nin görüşüdür; “Sünnetin özüdür/mahz” ve bid’at olan ircâ değil sünnet olan ircâdır. Zira Ebû

106) Kevserî, *et-Te’nîb*, s.71.

107) Kevserî, *Te’nîb*, s.115. başka örnekler için bk. aynı eser, s.121, 137, 155.

108) Kevserî, *et-Te’nîb*, s.182.

109) Hakkında bilgi için bk. İbn Hacer, *Lisân*, V, 300-301.

110) Hâtib el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 411.

111) Kevserî, *Te’nîb*, s.197.

112) Bk. Kevserî, *et-Te’nîb*, s.57.

113) Kevserî, *Te’nîb*, s.26.

114) Kevserî, *Te’nîb*, s.205.

115) Kevserî, *et-Te’nîb*, s.62, 63.

Hanîfe'nin mürciî olduğuna gerekçe gösterilen görüşler, Ehl-i sünnet âlimlerinin ve kelâmcıların benimsediği esaslardır¹¹⁶. Bunun dışına çıkan da bilerek veya bilmeyerek ya Haricîler'in ya da Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemiş olur. Bu sebeple Ebû Hanîfe hakkında "O Mürcie'nin başıydı" kabilinden sözler, onu eleştirmek maksadıyla söylenmiş olsa bile eleştiriden ziyade övgü sayılmalıdır¹¹⁷.

Kevserî, yalnızca Ebû Hanîfe'yi müdafaa etmemiş, büyük imamların birbiri hakkında kötü sözler söylediğini kabul etmeyerek bu tür uydurma rivayetlerle onların şahsiyetlerinin hedef alınmasının yanlış olduğunu da belirtmiştir. Fukaha, bazen birbirini eleştirmiştir, hadis ehlinin kendi aralarında bazı çekişmeleri olmuştur. Akranlar arasında bu tür çekişmeler normal karşılanmalıdır. Nitekim Abdullah b. Abbas (r.a) "İlmi nerede bulursanız alın. Fakihlerin birbirleri hakkında söylediği sözleri kabul etmeyiniz" demiş; ünlü muhaddis Şu'be "Hadis ehlinin birbirlerine karşı kıskançlığından sakınınz" uyarısında bulunmuştur¹¹⁸. Bu sebeple muhaddisler, akranların birbirini cerh etmesinin makbul olmadığını söylemişlerdir¹¹⁹. Ancak burada unutulmaması gereken husus, akran ilim adamları birbirlerini tenkit etmişlerse de Hatîb'in naklettiği rivayetlerde olduğu gibi birbirlerini tekfir ve tadlil ettikleri vaki değildir. Bu rivayetlerdeki sözler, söyleyen kişinin eksikliğini gösterir, hatta onun cerh edilmesine sebep olur. Kevserî'ye göre Evzâf, Mâlik, Sevrî, İbn Uyeyne ve İbn Avn gibi büyük zatlara zayıf isnadlarla böylesine sözler nispet etmenin onların değerini düşüreceğini bu sözleri nakledenler düşünmemişlerdir¹²⁰.

Sonuç

Zâhid el-Kevserî, klasik medrese eğitimi ile yetişmiş bir âlim olarak Osmanlı'nın son döneminde Batı dillerinden yapılan tercümelemlerle, muhtemelen felsefe ve metodoloji konularından haberdar olmuştur. Hadis tenkidinde yararlanılan tenkit kaidelerini, modern dönemlerde ortaya çıkmış (19. yüzyıl) tarih metodu ile mezc etme imkanına sahiptir. Bazı ifadelerinden tarih metodolojisinden haberdar olduğu anlaşılabilir. Beraber, daha ziyade geleneksel tenkid metodlarına bağlı kalmıştır. Hadisçilerin ve fakihlerin tenkit metodlarından yararlanarak son derece başarılı bir tenkit uygulaması ortaya koymuştur. Klasik ile modernin kesiştiği bir zaman diliminde yaşamış olması onun tahlil ve tenkitlerinde etkili bir dil ve metot kullanmasının önemli sebeplerinden birisidir. Geleneğin yeni bir yazım ve anlatımla başarılı bir şekilde yeniden nasıl yaşatılabileceğini göstermiştir.

Tarihi bilgilerin gerçekliğini belirlemede Kevserî'nin kullandığı ilkelere gelince, o, selef bilginlerinin yolunu izleyerek ravileri öncelikle cerh ve ta'dil açısından değerlendirmiştir. Ancak ravinin mecruh olduğunu belirtmekle yetinmemiş, rivayeti muhteva (metin) açısından da ayrıca ele almıştır. Muhtevanın doğruluğunu kontrolde ise râvinin naklettiği bilgi ile kendi görüşünü desteklemek gibi bir hedefi var mı, nakledilen bilgiyi

116) Ebû Hanîfe'nin bu konulardaki görüşleri için bk. Ebû Hanîfe, el-Âlim ve'l-müte'allim; Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî (*Ebû Hanîfe'nin Beş Risalesi* içinde İstanbul)

117) Kevserî, *et-Te'nîb*, s.67, 68.

118) Kevserî, *Te'nîb*, s.162.

119) Bk. Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Ukûdu'l-cumân*, s.393.

120) Kevserî, *Te'nîb*, s.163.

râvinin bizzat duyması kronolojik açıdan mümkün mü, metindeki bilgi tarihen sabit diğer olaylarla karşılaştırıldığında tutarlı mı ve kronolojik açıdan diğer verilerle uyumlu mu? gibi soruların cevaplarını araştırmıştır. Ayrıca Ebu Hanîfe'nin şahsiyetinden ve geniş kitleler tarafından sevilen bir insan olduğundan hareketle ona yöneltilen iddiaların doğruluğunu tartışmıştır. Kevserî'nin psikolojik ve sosyolojik tahlil yöntemlerinden yararlanarak yaptığı bu tür eleştiriler, tenkit metodunun orijinal yönlerinden birisi olarak dikkat çekmektedir.

Rivayete dayalı biyografilerin en önemli zaafı hayatı hakkında bilgi verilen zatın lehinde ve aleyhinde söylenmiş isnadları zayıf ve kuvvetli bir çok haberin bulunmasıdır. Biyografi yazarı, bu rivayetleri eleştirirken tarafsızlığını kaybetmemeli, hakkında önyargılı olduğu kişileri rivayetlerin arkasına sığınarak eleştirmek kolaycılığına sapmamalıdır. Yazar, bir çok kişi hakkında biyografi yazmışsa her şahsın biyografisine aynı kıstasları uygulayarak yaklaşmalı, birisi hakkında yapılan eleştirilere hiç itibar etmezken, bir diğeri hakkında tarafsız bir gözlemci gibi bütün söylenenleri naklediyorum intibai verecek şekilde doğruluğu ve yanlışlığını kritik etmeden asılsız haberleri nakletmemelidir. Zayıf bir ravinin bazıları hakkındaki rivayetlerini nakledip diğerleri hakkındaki rivayetlerini nakletmemek gibi çifte standart uygulamalarından uzak durmalıdır.

Ebû Hanîfe Hazretlerinin biyografisi ile ilgili uydurma rivayetlerin nasıl olup da yüz-yıllar boyunca aktarıldığı ve korunduğu üzerinde ayrıca durulması gereken önemli bir problemdir. Kanaatimizce cemaat şeklinde yapılmış gruplar arasındaki tarihi süreklilik bu gruplar içindeki bilgi aktarımının gerçekleşmesini de temin etmektedir. Nesiller arasındaki bilgi aktarımı bu tür gruplarda kesintiye uğramadan sürmektedir. Bu gruplar, muhalifleri ile ilgili rivayetleri aktarırken diğer konularda gösterdikleri eleştiri hassasiyetini göstermemekte, buldukları her bilgiyi önemli bir delil gibi saklayıp nakletmektedirler.

Tarih alanında doğru bilgiye ulaşmanın geçerli yolu rivayetler veya geçmişten günümüze intikal etmiş eserler veya kalıntılar olduğuna göre, bu nakli bilgilerin doğruluğunu kontrol edecek ilkelere ihtiyaç olduğu açıktır. Bu ilkelerin gerek tespitinde gerekse uygulanmasında sübjektif davranmamak için nazari kalmamaları, denenmiş olmaları gerekmektedir. Özellikle rivayetlerin tenkidinde iyi uygulanmış tenkit örneklerine ihtiyaç olduğu açıktır. İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe hazretleri hakkında üretilen rivayetlerin tenkidi konusu geçmişten günümüze pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş; bu tartışmalar etrafında geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu literatürü ve ilgili eserleri bir makale çerçevesinde değerlendirmek mümkün olmamakla birlikte anılan çalışmalar içinde en dikkat çekici örneklerden olan Muhammed Zahid el-Kevserî'nin eseri biyografi rivayetlerinin tenkidinde yararlandığı kriterlerin belirlenmesi maksadıyla tahlil edilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için mukayeseli çalışmalara ihtiyaç vardır. Muhaddislerin ve İslam tarihçilerinin modern tarih araştırmalarına önemli katkılar sağlayabileceklerini, biyografi yazımı ve biyografi rivayetlerinin tenkidi geleneğinin, bu katkıyı sağlayacak en önemli alanlardan biri olduğunu düşünmekteyiz.